Бары дойдулар пролетарийдара, холбоһуҥ!

САҤА ОЛОХ

ХАҺЫАТ
1931 СЫЛ АЛТЫННЬЫ
15 КҮНҮТТЭН ТАХСАР

ССКП ЧУРАПЧЫТААҔЫ РАЙКОМУН УОННА НАРОДНАЙ ДЕПУТАТТАР ОРОЙУОННААҔЫ СОВЕТТАРЫН ОРГАНА

№ 82 (6999). | 1990 сыл. От ыйын 10 күнэ. ОПТУОРУННЬУК | Сыната 3 харчы

Ходуһаҕа баара-суоҕа 57 звено таҕыста

БУ — УЛАХАН БЫТААРЫЫ!

КӨРДӨҺӨРГӨ КҮҮҺҮ ЭҺИМИЭХХЭ

Оперативнай штабка

Оройуонтан оттооһуну тэрийэр оперативнай штаб от ыйын 6 күнүгэр буолбут уочараттаах мунньаҕар Саха АССР Министрдэрин Советын Председателин бастаҥы солбуйааччы **А. М. Ягнышев** уонна Саха АССР Госагропромун отделын начальнига **С. П. Макаров** кыттыны ыллылар.

— Бүгүҥҥү турутунан, — диэтэ оперативнай штаб начальнига, райсовет исполкомун председателэ **Е. А. Борисов**, — ходуһаҕа баара-суоҕа 31 звено таҕыста, аасыт сыл туһаннахха кэмнэгэр оройуон үрдүнэн 51 звено ордо кинрбитэ. Отчуттары атын оройуоннарга көһөрүү үксэ бытаан. Балаһыанньа күн ахсын уларыйа турар.

Киин ити этиитин информациялары ОАПХ председателэ **С. И. Яковлев**, совхозтар директордара **И. И. Филиппов, И. А. Пинигин, Н. Н. Попов** уо. д. а. битэргэттилэр: ордо кинрин улаханнык бытаарда. отчуттары аһынан-уолуҥнан, техникаҕа тиэллэр сорох чаастара сутэн хаалаллар, эмиэ туһалыыр кыахтара суох, онтон Агротехснаб " предприятие ону ирдэспэт.

Аһынан-уолуҥнан хааччыллыы ыарыыр уничтожэлэх. Мутудайга үлэ, сынньалаҥ лаагырын 150 оҕото хантан да эт ылар кыаҕа суох олорор. От чукча 20-лии баанка эт кэспэрбэтэ бэриллиннэ, саахар, арыы эмиэ нэмти. Оройуон үрдүнэн отчуттарга 8 бултуур лицензия иһанна. Ити аҕыйах. Онон директордар итинник албэтэргэ туруорустулар. Пекарнялар үлэлэрэ сыарыыланыыта албэх эрэйи үөскэтиэн сөп.

Итиннник балаһыанньаны оттооһуну тэрийэр республикатаабы штаб начальнига Саха АССР Министрдэрин Советын председателин, бастаҥы солбуйааччы **А. М. Ягнышев** маннык сыаналаата уонна соруктары туруорда.

— Эһиги оройуоннут республика 9 курданнаабыт оройуоннарын ахсаанынарыгар киллэрилэн турар, ол сиэриэн республика туох наада буоларынан кемелөһүөҕэ. Ол эрээри бэйэҥит тэрээһиҥҥит, кыһамньытыт быһаарыыга. Ити үс тракторы кыайан ылбатаххытын тоҕо тута биһиэхэ биллэрбэтигит? Тоҕо эһиэхэ хаппыт саппаас чаастар чопчу наадаларга биллибэтий? Мараһан балаһыанньа үөскээбитин оройуонтан эссе да ситэри өйдүү илликкит. Холобур, 6 тыһ. тахса киһи нэһилиэньэлээх Чурапчы сельсовета оттооһуҥҥа 64 киһиэн, 8 тракторынан кыттабын диирэ сэп үһү дуо?

Кэтэх суоһу көҕүрүө суохтаах. Онон хаһаайыстыбалаах дьоҥҥо оттуур кыахта үөскэтиэххэ, уоппуска да биэрэлээн туран, звенолоргa ыытан оттотуохха. Манна албэх варианы туһаныахха.

Совхозтар окко киирэргэ бытаарбыттара баар суол. Тоҕо техника хаампат үрүйэ-харыйа сирдэрин оттуурга тиэтэйбэккитий? Окко киирэн баран 10-ча хонук ыллыкка киирэн биэриллээччитэ суөҕун бэрка өйдүүр буолуохтааххыт. Илиинни, этэхааны үөрэтэ таарыйа итинник сирдэри оттуохха.

Бииргии звено 2-лии центнери да ити курдук хоруйдаһына 100 звеноҕа таһаардаххэ, төһө буолуой?

Аһылык суөҕун туһунан албэхтэ этиигит. Оттон баары туһаныы кэмчилээһин эмэлтэх. Звенолорга сылдьан көрдоххө, отчуттар арыыны, саахары остуолга ыһа сылдьаллар. Итиннник табыллыбат.

Тэрээһиҥҥэ олус тардыллыбыккыт. Балаһыанньаттан көрөн суһал быһаарыыларгыт ылыахха. Оперативнай штаб балаһыанньаны, соруктары оссо чуолкайдыан наада.

Таб. Ягнышев Министрдэр Советтарын аналлаах уураахынан кураанаабыт оройуоннарга наадалээх көмө оҥоһуллуоҕун, оттон министэрэ баар кыаҕы толору туһанар наадатын төһөлөөхтөө балиэтээтэ.

Субу түһэн ааспыт ардах дойду сиригэр от үүнэригэр эмиэ эрэли үөскэттэ. Дьон да санаата хайдыһар. Онон үлэ тэрээһинин ньымсатык уларыта туһуу оссо да киирбитигэр. Совхозтар оҥоруоха баҕалаах буолаллара наада.

Оройуоннаабы оперативнай штаб ааспыт мунньаҕын кэнниттэн оройуоммут салайааччылара Амма оройуонун салалтатын кытта оссо төгүл кэпсэтэн ситиһиилэһиннилэр — аммалар биһиэхэ 1000 тонна оту атыылыырга, 2 совхоз сиригэр оттотторго сөбүлэстилэр. Эмиэ оперативнай штаб быһаарыытынан совхозтар күоҕ массаны ыһыыга киирдилэр. Билигин ону ситэрэ охсуу бэлэмнэнэ сылдьабат дьаһалынан буолар.

САЛАА ДА ОТУ ХААЛЛАРБАККА

Быйыл «Мыҥдаҕайы» совхоз отделеннеларын территориятын уу ылбыта. Онон ходуһалар күөх, үчүгэй курдуктар. От үлэтигэр Соловьев отделениетын рабочай бригадата көрдөххө, онно тэрээһин кинини олус үөрдүбэт көрүҥнээх. Отделениеҕа үлэ, сынньалаҥ лаагырын киллэрэн туран, алта звено баар. Икки толору механизациялаах звенолор үлэлиэхтэрэ. Онно звеньевойдарынан Владимир Николаевич Хомподоев (800 тонна бириэмэлээх). Софрон Софронович Кузьмин (700 тонна бириэмэлээх) үлэлиэхтэрэ. Сыалҕыттар икки звеноттан 400 тонна оту оттуохтара. Фермаларга үлэлиир арендатордар Василий Васильевич Хомподоев, Иван Захарович Кондратьев салайааччылардаах звенолар 250-нуу тонна оту оттуур бырааптаахтар. Үлэ, сынньалаҥ лаагырын Гаврил Иннокентьевич Собакин салайар. Киниэхэ сайын устата 120 тонналаах оттуур бырааптаахтар. Мооһ от чуттар 450 тонналаах оттуохтара.

Техника боппуруоһа бэрт ыарахан боппуруос. Онно туттуллар хас да техника суох. Холобур, икки стогометатель наада. Киниэхэ эммит оту рулоннуур массыына эмиэ тиийбэт. Мунньар массыыналарбыт наһаа эрэллэр. Трактордарга саппаас чаас олох суөҕун кэриэтэ. Сорох трактордар кабиналара суох туралларр.

От үлэтигэр олус ааҕыах киһи таҕыста, 40-ча эрэ. Оттон тэрилтэлэргэ, учрежденнеларга онно быраан тыһэриллибэтэ, сир бэриллибэтэ. Сыл ахсын от үлэтиттэн ат, олус көлөлөр тэйитиллэн иһэллэр. Арендаҕа үлэлиир коллективтарга иннинэтин ити наада буолара буолуо. Ону учуоттуур наадалаах.

Отчуттары аһынан-уолуҥнан хааччыйыы — эмиэ бир ыарахан боппуруос. Маҕаһыыннарбыт прилавкэтара кураанахтара бэрт. Хоһууру таптайар кыстык, буруус биһиэхэ маҕаһыммытыгар олох да кэлбэт.

Быйылгы атын сирдэргэ көҕүлээх хампаанньара салаа да оту хаалларбат сыалы-соругу туруорунныхха табыллар.

А. МАКАРОВ.

ОРОЙУОН ХОДУҺАЛАРЫГАР

Оройуон үрдүнэн бэҕэһээги турутунан 57 звено, 565 киһи ходуһаҕа таҕыста. 794 гектар сир охсуллуннэ. 17 тонна от кэбиһиллиннэ. Атын сирдэргэ 12 звено, 145 киһи онно барда. Былырыын бачча да 76 звено, 773 киһи онно тахсыбыта. 1132 гектар сир охсуллубута.

Нуотараҕа «Мутудай» совхозтан Г. Г. Сивцев аанньевойдаах, 16 киһилээх, Эрилик Эристиин аатынан совхозтан П. Д. Эверстов звеньевойдаах уон киһилээх, Н. П. Титов салайааччылаах уон бииргии киһилээх звенолар бардылар.

Р. СОФРОНОВА.

ССКП XXVIII съеһигэр

МОСКВА. (ССТА). От ыйын 6 күнүгэр сарсыарда Кремлэвэҕи Съездэр дьабарыастарыгар ССКП XXVIII съеһин уочараттаах пленарнай мунньаҕар күннээҕи бэбиэскэ бастаҥы түөрт боппуруоһун дьүүллэһии саҕаланна.

Ити иннинэ от ыйын 5 күнүгэр, съезд дискуссиялара тута сэттэ трибуна бэриллибитэ. Ол үрдүнэн ити да күн бириэмэ былдьаһыктаах буолбута.

Съезд үлэтин бастаҥы күнүгэр туораныахтаах кирбиини ыларга тирэх точканан партияны чэбдигирдэргэ балаҕан буоларын көрдөрдүлэр. «Чэбдигирдин» диэн ойдообулу, бары өлүктүйбүт стереотиптары киэр илгэн туран, быһачча иһ-хоһоонуур наада. Ити сорук үһүлуччу уустук ойдоһуон. «Партияны чэбдигирдин» диэн саамай албэх ҥиһилээх секция кыттыылаахтара делегаттар итийэн-кутуйан тыл этэллэригэр көҥүнэ. Ити секция үлэтигэр 1200-тэн тахса киһи кытынна.

Чэбдигирдиэҕэ былаабынай мэһэйинэн догматизм, партийнай салайааччылар политическай уонна идеологическай процестарга көҕүлээччи буолары, хардарыта капсэтиллэргэ сыһыаны сайынарары, дойду бары прогрессивнай общественнай-политическай күүстэрин кытары бииргэ үлэлиири уонна бир сыалга холбоһон дьулуһары сатаабатара буоллулар диэн ааҕаллар делегаттар.

«ССКП идеологическай үлэтэ» секцияҕа дискуссиялар коммунистар массса оргогуттар үлэлэрин ити дьоһуннаах эйгэтин кочуйууга быһачча этиилэриэн иһ хоһоонноннулар.

Общество кэнэҕэски кэскилэ, уларыта тутуу дьыалата үгүс өртүнэн тутулуктаах проблемалара «ССКП социальнай-экономическай политиката» секцияҕа дьүүллэһиллиннилэр. Дискуссия киинигэр кылаабынай боппуруостар — үлэ коллективтара тутулуга суох буолуулларын хайдах гынан кэҥэтиэххэ, үлэһиттэр социальнай көмүскэллээх буолуулларын хайдах хааччыйыахха сөбө — турлулар. Бары этиилэр уонна сүбэлээһиннэр съезд туһаннаах резолюцията ыытан оҥорор комиссиялартыгар бэриллиэхтэрэ.

«ССКП аграрнай политиката» секция мунньаҕар съезд 850-ча делегата сыыппа. Аһаҕас кэпсэтиигэ колхозтартан уонна совхозтартан сылдьар коммунистар, астыыр предприятиелар уонна тыа хаһаайыстыбатын массыыналарын оҥорооччулар представителлэрэ, ученайдар, партийнай, советскай, хаһаайыстыбанай үлэһиттэр дэриэбинэҕэ партийнай тэрилтэлэр үлэлэригэр кырата суох болҕомтону туһаайдылар. Үгүс тыл этээччилэр аграрнай секторы техническэй өртүнэн хаттаан сөбүлээбин, производствены саҥа технологияҕа киллэрии, иннини үрдүк кодьүүстээх массыыналарынан уонна оборудованиенан сабдьаһын наадатын туһунан эттилэр.

«Партия, Советтар, общественнай-политическай тэрилтэлэр уонна хамсаһыннар» секцияҕа тыл этээччилэр саналара кылаабынайга бир буоллаа: ССКП тэрээһин уонна айымньылаахтык үлэлээһини өртүнэн музгурданыыттан тахсыах, общественнай бырааптары уонна көҥүллэри редакционнай комиссияҕа биэрэргэ, киин резолюция бырайыагын ситэри чочуйарыгар ону учуоттууругар, ол кэннитэн ону делегаттарга тарҕатарыгар диэн буолла. Бырайыагы дьүүллэһии салҕаныаҕа.

Ыччат интэриэстэрин көмүскүөхпүт

Саас комсомол райкомун пленумугар Субуруускай аатынан совхоз парткомун секретарын быыбардаммыт И. М. Андросов оннугар ЫВСЛКС оройуоннааҕы комитетын бастакы секретарынан онуоха диэри Чакыр ситэтэ суох орто оскуолатын директорынан үлэлээбит О. А. ДОРОФЕЕВ талыллыбыта. Бу күннэргэ биһиги Олег Афанасьевиһы кытта кэпсэттибит.

— **Олег Афанасьевич, быйыл комсомол райкома ходуһаларга, фермаларга ыччат комсомольскай коллективтар куоталаһыыларын тэрийиитигэн аккаастааар. Ити олус соһуччу быһаарыныы биһиги хайдах өйдүөхтээхпитий сөбүй?**

— Кырдьык, биһиги быйыл от үлэтигэр ыччат-комсомольскай звенолар ыгыраахтаһыыларын тэрийэртэн аккаастаннавыт. Ити хамсааһын формальноска кубулуйбута ырааппа. Билинни совхозтар үлэһиттэрэ — суруйыллар эрэр дьон. Дьиҥэр, биһиги, киһилэргэ туох да сабылыыла суох эрээри, комсомол аатынан киһилэр үлэлэрин көрдөрүүтүн, киһилэр ситиһиилэрин киэргиэ сыдьыбыт. Ити — биирэлэн.

Иккиһинэн, билиһиги биһиэхэ үөһэттэн кэлэр дотацин быһыыта, Чурапчы комсомольскай тэрилтэтэ 72 тыһ. солк. иэстээх олорор. Ити барыта биһигини тэрилтэбит иһинэн хаһаайыстыбаннай үлэһитэ дьаһайыылларга күһэйэр.

Мин санаабар, билиһиги биһиги ыччат аренднай коллективтарын тэрийэхтигии, сири, фермалары, бэл производственнай участоктары, отделениелары арендалаһыахпытын наада. Дьэ ол кырдьык, ыччат бэйэтин илиитинэн үлэлээбит буолуоҕа. Биһиги тэрилтэбитиҥ хаһаайыстыбаннай ахсаанига киһилэрин уонна билиһиги рыночнай сыһыаннар бэйэлэрэ итинэ сирдииллэр диэхпин баҕарабын.

— **Олег Афанасьевич, үбү-харчыны экинэтин биһиги урукку идеологиябытыгар майгыннаабат. Ити суолунан бара туруохпут дуу?**

— Биһиги билигин аан бастаан ыччаты бэйэбитигэр тардар, ыччакка авторитеты ылар сыалы туруорунуохтаахпыт диэн саныыбын. Ол иннигтэн ыччат тылын интэриэстэрин көмүскүөхтээхпит. Холобур, эдэр ыаллар, эдэр специалистар интэриэстэрин ким көмүскүүрүй? Биһиги бэйэбит экономическай өртүнэн тутулута суох, ханнык баҕарар эйгэҕэ ыччат интэриэһин көмүскүүр, иннинэ материальнай, дьиэ-уот, о. т. а. өртүнэн көмөлөһөр буолларахпытына, ыччат биһиэхэ кэлиэҕэ. Оттон ыччакка сабыдыалы ылахпытына идеологическай үлэни күүскэ ыытар ыах үөскүөҕэ.

Билигин Чурапчы киинигэр биир дааҕаны ыччат сынньанар, бириэмэтин атаарар киинэ суох.

— **Оттон ыччат сынньалаҥын тэрийии эһиги үлэҕитигэр киирбэт дуо?**

— Наһилиэнньэни культурнай хааччыйыы культура отделын функциональнай эбээһинэһэ. Киһилэр онно аналлаах баааахтар, специалистардаахтар. Мин санаабар, хас биирдии тэрилтэ бэйэтин эбээһинэһинэн бэйэтэ дьарыктаныахтаах. Урут үлэ уонна сынньалаҥ лааҕырдарын тэрийиини эмиэ биһиэхэ соннуулар этэ. Ити ноуот үөрэҕирии оройуоннааҕы отделын эбээһинэһэ, ол иһин биһиги быйыл аккаастаммыппыт.

— **Олег Афанасьевич, эһиги бэлиитэһэбит дьаһалларгыт олус радикальнайдар диэн санаабаккын дуо?**

— Бары комсомол кризиска киирдэ, комсомол уота-күөһэ суох буолла, ыччакка сабыдыала малыйда диибит. Биһиги билигин ыччаты кырдьык бэйэбитигэр тардыахтаахтын баҕарар буоллахпытына, урукку үлэлэртэн аккаастанан итиннин тордуттэн атын формалары көрдүөхпүтүн наада. Эбэтэр син биир уруккубут курдук кураанах отчуоттарга, күдээринэ ырыаҕа-тойукка төннө туруохпут.

— **Бүгүҥҥү күннээххэ эһиги уонна Чурапчы ыччатын сыаллара-соруктара тугуй?**

— Биһиги билигин, бастатан туран, күүстээх аппараты тэрийэхпитин наада. Салайар аппаракка үгүс идеялардаах, билиилээх, хорсун дьоннор наадылар. Оку таһынан сокуон хараҕынан аахсар юрист наада. Оттон оройуон ыччатын бүгүҥҥү соруга — бэйэбитигэр ыччат программатын оҥорорго туруну. Сайынҥҥы кэмҥэ биһиги фермалары, детсадтары, тэрилтэлэри кэрийэн эдэр дьоннору кытта үгүстүк кэпсэтиэхпит, ыччат санаатын үөрэтиэхпит. Итинэ эдэр депутаттарбытын эмиэ түмэн туһаныахпыт. Оттон ыччат дьүүллээһиннэ активнайдык кыттан этиилэрин, саналарын киллэрэн иһиэн наада. Күһүн программа быраҕыһыгы бэлэмнээн уопсай дьүүлләһиннэ таһаарыахпыт.

Кэпсэттэ **Б. ПАВЛОВ.**

Олоххо-дьаһахха, үлэҕэ-хамнаска электроэнергитыын суолталаах. Дьэ итини эмиэстэҕэ «сиэтэн» киллэрэн туһаныыны хааччыйааччынан электромонтер буолар.

Семен Капитонович Максимов бу идэни ылыаҕыттан, уопсайа 21 сыл устата Чурапчыга сетевой участокка, кэлин «Якутагропромэнерго» Мындаҕаайытааҕы участоктарыгар электромонтер эппиэттээх үлэтин толорбута. Ааспыт сыллар оройуоннар икки ардыларынааҕы Сулҕаччы — Даайа Амматын урдук күүрүүлээх линиятын, онно баар подстанциялары хонтуруоллуур, турунтаахтык үлэлиилэрин хааччыйар.

Снимокка: С. К. Максимов.

Т. Кардашевскай фотота.

Оройуонга бүрүйү оҥоруу, общественнай өрөөдөгү кэһии, итириктэһии, ингэни, ииэнги, баҕаны туттуммат буолуу, күлүгээннээһин чахчылара, саатыахпыт иһин, билигин да костеллэр. Өбүгэлэрбит онноҕор сутаан хоргуйан өлөөрү сытан уорарга илиилэрэ барбатаҕа. Бу уйгулаах тот олоххо уоруйахтар баалларэ диэн туох аатай? Наһаа байан-тотон буорту буоллубут дуо? Наһаа хайҕанан байэмсэх буоллубут дуу? Үчүгэйи куһаҕантан араарбат, үгүс да аанньа ахтыбат, оонньуулаахха уурбат бу туох буолбут дьоммутуй? Албан ааты, үтүө сураҕы сирга-буорга тэпсэр хантан ылбыт быраапыттый?

Кэлүөнэлэр солбуйсуулара, кэлүөнэлэр кинэн туттуулара, өлбүттэр кэриэстэрэ диэн баар. Олох биирдэ бариллар уонна олус түргэнник элэс гынар. Ону хомойбот, кэмсиммэт, төрөппүт, төрөтүөхтээх оҕолоругар, аймах-билэ дьонун саапат-ньыбыстыбат курдук гына достойнайдык туһалаахтык олоруохха.

Баҕаһээҥитэ суох бүгүҥҥү суох, бүгүҥҥүтэ суох сарсын да кэлбэт. Киһи историянан иитиллэр. Сиһиһэ, тордо-уунэ суох туох да суох.

ДӨЙДУМ ЫЧЧАТТАРЫГАР

Биһиги оройуоммут баай историялаах, үгүс үтүө үгэстэрдээх. Ыччаппыт туоххэ үөрэнэргэ, тугу батыһарга, холобур гына баар. Ону өйдөөн-дьүүллээн көрүөххэ, сүрэххэ-быарга иҥэриэххэ.

Чурапчыга билиннэрин курдук, элбэх политсылльнайдар олорбуттара. Бу олохтоохторун да утуйарга холообут хорсун хотойдор этилэр. Улуу Ленин соратнига Закавказье бииир бастакы революционера Виктор Константинович Курнатовскай Таатта Дьохсоҕонугар кэскэ кэлэн олорбута. Чурапчыга улуус киинэ буолан, кэлэ-бара сылдьара. Чурапчыттан сэттэ буолан Якутскайга «Романовкаҕа» киирэн кыттыбыттара, ити өрө туруулку тэрийсибиттэрэ. Польша аатырбыт революционера Ф. Я. Кон — Коминтерн дьэтэлэ — Чурапчыга олорон улуу француузкай революция 100 сыла туолуутун бэлиэтээһинни тэрийбитэ, Париж рабочайдарыгар аҕарда телеграмма ыыппыта. Оттуката түүүллан, хаайыыга олоро сылдьыбыта. Киһиэни кытта учуутал казак П. Х. Старовтон эмиэ Тубэспитэ уонна кэскэ Бурүүгэ утаарылыбыта. Онно тиийэн музей тэрийбитин туһунан эһиги билэҕит. Олоҕун 57 сылын революционнай үлэҕэ аныабыт Н. Л. Мещеряков Москваҕа партийнай тэрилтэни үлэлэтэ сылдьан тутулубута уонна Чурапчыга кэскэ ыытыллыбыта. Манна кини «Вестник ссылки» диэн Саха сиригэр бастакы марксистскай листэлэр сурунаалы бэчээттэбитэ, курулуок тэрийбитэ, дьэтигэр саха оҕолорун муниһан биир харчыны ылбаккка босхо үөрэппитэ. 1880-с сылларга каракoзовецтар В. Шаганов уонна М. Загибалов төрүттээбит Саха сиригэр биир бастакы публичнай библиотекалары үлэлэппитэ.

Польша революционера кэлин коммуниет Станислав Трусевич редактордаан «Летучий листок» диэн марксистскай сурунаалы эмиэ элбэтэн бачээттээбитэ, листовка таһаарара.

Николай Леонидович Мещеряков «Биһиги сыылкаҕа хайдах олорбуппутуй?» диэн кинигэтигэр «Сахалар наһаа дьокурдаахтар уонна билиигэ-корүүгэ дьулуһаллар. Улууһу (Чурапчыны) тулалыы олорор сахалар бэйэлэрин оҕолорун биһиэхэ баҕаран туран үөрэттэрэ ыыталлара», — диэн суруйбута. Оттон олохтоох наһилиэннэ политсыльнайдарга сыһыанын туһунан маннык эппитэ: «Сахалар политссыльнайдарга, ол эбэтэр судаарыскайдарга, үгүс курдук, үөрэнэн хаалбыттара: киһилэри таптыыллара уонна улахаты ытыктыыллара. Сыылланайдары кытта чугаһаһа сатыыллара, билсии-көрсүү олохтуулара, үөрэнэллэрэ. Сахалар, киһилэр улууустарыгар эбэтэр исһилиэнтэригэр саҥа кэлбит политсыльнайы анаан олохтоотохторуна, мэлдьитин олус сөбүлүүлларэ».

Кырдьаҕас большевик ити иэтиг, сүдүргү тыллары Чурапчы дьонун сэргэтин сыһыаныгар олоҕуран суруйбута. Чурапчылар эрэ буолбакка, саха дьоно бүттүүнэ атын ордук үрдүк сайдыылаах омуктар, чуолаан, нууччэ норуотун чулуу представителлэриттэн, элбэх үтүгэйгэ, үйэлээххэ үөрамтахса ученайдаах, ол иһигэр наука доктордара: Г. П. Башарин, Е. И. Коркина, И. К. Ефимов, П. Д. Дьячковскай, А. П. Окинешникова уо. д. а. бааллар. Элбох норуот таптыыр суруйааччылара, артистара, художниктара бу оройуонтан төрүттээхтэр.

Чурапчы тустуукторын туһунан кинофильмы уһулааччылар хартыына аатын «Мы из Чурапчи» диэн ааттаабыттарын утарсыбыппыт, сэмэйэ суох диэн. Ону ылыммахтахтара: «Эһиги манан сокуоннайдык киэн туттуохтааххыт, үөрүөх тустааххыт», — диэбиттэрэ. Оттон 1973 сыллаахха Москваҕа Восиздат таһаарбыт Гаврилин Вячеслав Михайлович уонна Жаров Константин Петрович «50 золотых побед на XX летних Олимпийских играх» диэн кинигэлэригэр тустуктар тустарынан главаны «Чурапча против Нью-Йорка» диэн ааттабыттарын сөҕө, соһуйа аахпытым: «Аата сүрүкэтин, 15 тыһ. киһилээх Чурапчыбыт 10-тан тахса молуйуон иһинэн киһилээхминпит. Ити иһин киһилэргэ махтал-баһыыба умнуллуо суохтаах, үтүө сыһыан саҥанан үйэлэртэн үйэлэргэ, кэлүөнэттэн кэлүөнэҕэ салҕаныахтаах.

Кыракый Чурапчыттан бүтүн норуот, дойду киэн туттар өйдөөхтөрө, талба талааннаахтара үүнэн-сайдан тахсыылара бу ленинскэй национальнай политика биир чаҕылхай көстүүтэ буолар.

Урут олох үөрэҕэ суох оройуон билигин 50-танлээх аан дойду бөдөҥ куоратын кытта тугунан, ама, тэҥнэстэҕэй?!» — диэн. Онтукам иэ хоһооно маннык буолан тахсыбыта: пресс-киинигэ баар электроннай массыына Бразилия журналистара олимпиадаҕа чемпионнаабыт советскай спортсменнар ханна төрөөбүттэрин ыйыппыттарыгар 14-15 куораттары, дэриэбинэлэри ааттаан баран иҥнэ түспүт. Саамай чэпчэки ыйааһыҥҥа кыһыл көмүс медалы ылбыт Р. Динтриев үөскээбит сирин, Чурапчыны, билбэтэх. Электроннай массыына хойутуу суоттаан таһаарбытa, кэлин 10 сылга Чурапчы үрдүк кылаастаах тустууктары бэлэмнээбитин саҕанчаны ити Нью-Йорк бэлэмнээбэтэх эбит! Чэ, ити баар! Оччоҕорго үрдүк кылаастаах боҕоспут ахсаана өссө аҥыйах эта эбээт билигиитааҕар. Социалистическай Чурапчы, бырыкайкаан алаас, капиталистическай Америка саамай сүдү, бөдөҥ куоратын кыайан тахсар!

Мин Эрилик Эристиин аатынан совхозка рабочкомнуурум саҕана манна ники төгүл кэлэ сылдьыбыт суруйааччы Инесса Буркова «Саха сирэ Чурапчыттан саҕаланар» диэн суруйан турар.

Биһиги төрөөбүт алааспыт аан дойдуга тахсытыгар, аата кэрэтик, үтүө тылынан ахтыллыытыгар норуоттар доҕордоһуулара быһаарар оруоллаах. Үчүгэйдик саҥыр да буолааччы Николай Вагнер суруйааччы Михаил Доҕордууранпыт, байыаннай врач Д. Т. Брыскаевпыт Борис Лунин Уот Субуруускайбыт, Сергей Смирнов летчица Вера Захаровабыт, Леонид Шинкарев Ленин орденнаах Еремей Куличкиммит, Л. Жмырев тустууктарбыт тустарынан суруйдахтара.

Итинэн биһиги киэн туттуох, үөрүөх тустаахпыт. Биһиги, чурапчылар, дьоммут-сэргэбит, сирбитуоппут, үлэбит-хамнаспыт туһунан үтүө эрэ, үчүгэй эрэ тылынан ахталларын, кэпсииллэрин курдук олоруохтаахпыт, үлэлиэхтээхпит. Оттон ол барыта бүгүҥҥү эдэр ыччаттар илиилэригэр баар. Киһилэр бэйэ төрөөбүт төрүт буора, киниэхэ ытыктабыл, таптал диэни хайдах өйдүүллэриттэн тутулуктаах.

Өйдөрүн сүтэрэн тэлээс-былаас дайбыахтарыгар диэри итириктиир, үлэттэн сүрэҕэлдьиир, омун мала-таҥаһа дии-дии умса-төннө түһэр, кыраны-ньамматы суолга төһүйэн охсортон-тэбэртэн дуоһуйуу ылар дьаллыктаах буоллахтарына, нэскилбит кэхтэригэр, аат-суол сууйулларыгар тиийэр. Оннук өйдөөх-саналаах дьонтон бэйэлэрин кытаанах, ыраахан кэмҥэ дьиҥнээх киһи быһыытынан көрдөрөр хорсуттар, хоһуттар тахсыахтара суоҕа.

Биһиги алаасыпытыгар саха киһи Үорэрэ, киэн туттара барыта баар — үтүө үлэһит, мындыр уус, ученай, артист, сымса, бүдүрүйбэт бөҕөс, чааһын түспэтэх буойун. Ол мэлдьи баар буолуохтун, ыччаттарбыт ону харыстааҥ, түһэн биаримэҥ, түктэригэ, куһаҕаҥҥа булкуллумаҥ, айыы саҕаа арҕыстаныҥ!

Г. Д. ЕФИМОВ,
сэрии, үлэ ветерана, оройуон бочуоттаах гражданина.

Бэйэ хааччыныытыгар киирии—бириэмэ көрдөбүлэ

Үрүҥ аһы дэлэтиэҕиҥ

Аасыыт сүт-кураан дьылларга үрүҥ тыыммытын өллөйдөөбүт, элэр-хаалар күммүтүгэр күүс-уох уган өрүһүйбүт, умса түһэр түгэммитигэр тыын киллэрэн күнү көрдөрбүт суорат, ымдаан барахсаттары ахтан-саҥаран кэллим, тар үөрэтиҥ түһээн көрдүм. Ити өбүгэлэрбит төрүт үрүҥ астара баар буолаллар киһи-хара буоллахпыт, ол дьыллар өксүөннэрин өрө дабайан, баччаҕа тиийэн кэллэхпит. Саха омук үрүҥ астара барахсаттар: лаҥха, суорат, хатта үрүмэ, тар, кэһэргэй, мөлбө, дьэдьиэннээх сүөгэй, чохоон, быладастаах арыы, о. д. а. билигин үгүс сирдэрэ сүтэрэн, даттарын да умнан бардыбыт.

Билигин кэмҥэ үгүс нэһилиэктэргэ ынах сүөһүнү иитии сылын аайы аччаан иһэр. Холобур, Бахсы 1158 киһилээх, оройуоҥҥа балачча улахан нэһилиэк. Киһи 373 хаһаайыстыбалаах. Онно билигин туругунан 468 ынахтаах, 87 сылгылаах, 50 сибиинньалаах. Ити иһигтэн 166 ыатар ынахтаах. Нэһилиэккэ 152 ыал олох сүөһүтэ суох. Оттон бу нэһилиэк колхоастаахтара 1955 сыллаахха 1136 ынах сүөһүлээхтэрэ, 301 ыанар ынахтаахтара.

Маннык көрдөххө, төһөлөөх сүөһү сарбыллыбытый, колхозтары бөдөҥсүтүү, совхозка кииннэри сабыдыала төһөлөөх нучоотуу, ороскуоту, оҥорбутун, дьон олоҕор материальнай-моральнай өртүнэн охсуубутун ааҕан сиппэккин. Ити түмүгэр киһи барыта маҕаһыыны көтүөр буолла. «Маннык ынахпытын ыыбыт» диэн дэлэҕэ этиэхтэрэ дуо? Кырдьык, Бахсы 1158 киһитэ барыта ити 166 ыанар ынах үүтүгэр, 87 сылгытын этигэр тиийимиэт.

Үрүҥ ас аҕыйаҕыттан сиэттэрэн билиҥҥи ыччаттарбыт үрүҥ ас араатын билбэттэр, үгүстэр ол астары амсайа да иликтэр. Үгүс эдэр дьиэ хаһаайкалара баҕарбыттарын да иһин өбүгэ үрүҥ астарын араатын астыыр, аһатар кыахтара суохха дылы. Ол барыта сүөһү иитиэттэн, сүөһүнү иитиргэ саҕана да барбаттарыттан. Бэлэм үүтү, сүөгэйи, чөчөгөйү маҕаһыынтан атыылаһартан итинник «дьаллык» диригиик иҥмититтэн, сыраны биэрбэккэ, көлөһүнү тохпокко буларга-таларга үөрэммиттэн.

Билигин сорох ыаллар ынахтаах буолан баран үүтүн аһаабакка заводка туттараллар, суораттаан сиэбэттэр. Оннооҕор сүүһүнэн ынахтаах ферма үлэһиттэрэ суораты оҥостон сиэбэттэр, үүтэ суох чэйи иһэллэр. Мин, дойдубар Чыаппараҕа кэлбит киһи, урукку саха ыалын үгэһинэн, биир да ыалга суорат сиэбэтим, эгэ сүөгэйи көрүөм дуо? Сир аайы, ыал аайы хара кылиэбинэн, үүтэ суох чэйинэн өрө мөхсөллөр.

Сорох дьиэ хаһаайкатыгар суората бүрүллүбэт, дагдата уостан уу буолан хаалар, холбуйбут үүтүн дагдатын тоҕор, сорохтор сибиинньэҕэ биэрэллэр. Дьэ ити курдук хаарыстаа бэйэлээх үрүҥ илгэбит үтүрүм-хатырым тутахтык туһаныллар.

Итиниэ чахчылары ахтан туран, маннык этиэм этэ. Бастатан туран, дьылтан тутулута суох тыа сиригэр бөһүөлэктэргэ үлэлиир хамнас олорор сүөһүтэ суох рабочайдары, сулууспалаахтары сүөһүлээһини хайысхатыгар быһыытынан быдааннаахтык ыытар наада. Оттуур сиринэн, комбикормунан общественнай сүөһүгэ курдук хааччыйыахха. Иккиһинэн, быйыл ньаҕа кураан саас, сайын буолан нэһилиэктэргэ сүөһү ахсаана бил-лэрдик аччыыр куттал-ламмытынан, чугастааҕы уобаластартан даҕаны оту аҕалан атыылааһыны тэриийэр наада. Дьоҥҥо уп-харчы баар, онно өйдөтүү үлэ барара эрэйил-лэр. Үсүһүнэн, нэһилиэктэргэ дьахталлар комитеттара, саха омук астарын пропагандалыы таарыйа, ордук чуолаан үрүҥ астары оҥорон дьоҥҥо-сэргэҕэ таһаарал-ларын, араас киһи сиир отторун хомуйан, ас оҥорон, дьаарбаҥкаларга тэрийэн ыталларын ситиһиэххэ. Саха кууххунатын тэрийиэххэ, көҕүлүөххэ. Төрдүһүнэн, хас нэһилиэк ахсын арыы сыахтарын сүүһүнэн тонна холбуйбут үүттэрэ киһи аһылыга буолбакка сиргэ тохтор, сытыйар. Маны норуот туһатыгар таһаарыахха. Киин сирдэргэ кефир оҥорор сыахтары аһаллар. Билигин чугас оройуоннар самолетунан, массынанан Якутскай куораттан кефир таһыыаллар. Оттон тыа сиригэр төһөлөөх кефир сыыйата туһата суох тохторуй? Кефир сыаҕын оройуоннар аайы аһар кыах баар.

Ити үөһэ эттиллибиттэргэ критическэйдик сыһыаннаһан, суолта биэрэн, өссө туласаран, иннэтэҕэ баар кыаҕынан аһыыу дэлэтиигэ олохтоох Советтар исполкомнара ылсан үлэлиэхтэрэ, өбүгэ, саха омук амтаннаах астарын дэлэтиэхтэрэ диэн эрэнэбин.

В. ЛЫТКИН,
сэрии, үлэ ветерана.

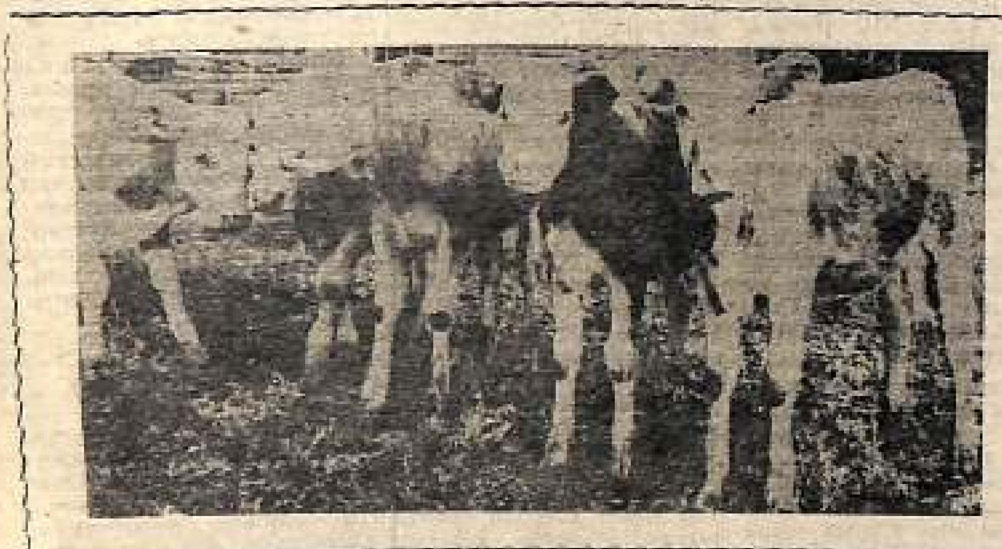

Сиргэ түспүт сиэмэ үүнүөхтээх

Саха сиригэр 1925—1931 сыллардааҕа үлэлээбит ССРС НА экспедицията элбэх чинчийиилэри ыытан баран, Саха сиригэр бурдук хаһаайыстыбатын сайыннарыахха сөп эбит диэн түмүк оҥорбута, ону ааһан итиннэ уонна сырдыгы таптыыр культуралар кытта ситэн үүнүүлэринэн кыах баарын бэлиэтээбитэ.

Уостубат үйгулаах сир Чурапчыта эмиэ баар диэн этиэҕи баҕарыллар. Бөтүрүүскай улууһун дьоно бурдугу бэйэлэрэ үүннэрэн аһылык оҥостубуттара ырааттаа. Ол эрээри бурдугу үүннэрии дьиҥнээх сайдыыта ыллыгар Советскай былаас эрэ сылларыгар киллэриллибитэ.

ССРС норуотун хаһаайыстыбатын сайыннарыыга үһүс биэс сыллаах былаан сүрүн сорукатарыттан биирдэстэринэн дойдуга 7-8 млрд. бууд бурдугу үүннэрэргэ диэн этэ. Итинэн сибээстээн дойду илиҥҥи оройуоннарын баһаам элбэх туһаныллыбакка сытар сирдэрин туһаҕа таһаарыыга үлэ ыытыллыбыта. 1936 сыллаахха от ыйын 25—30 күннэригэр Омскай куоракка ВАСХНИЛ бурдугунан сессията ыҥырыллыбыта. Онно дойду илиҥҥи бурдугу үүннэриэххэ диэн сытыытын турбут проблеманы быһаарыыга улахан кылааты Казахстан уонна Сибирь киллэриэхтээхтэрэ бэлиэтэммитэ. Чурапчы оройуонун үлэһиттэрэ сити кэмҥэ бурдугу үүннэриигэ тосту эргиллиини оҥорбуттара, сир оҥоһуутугар улахан суолталаах бириэмэ киирбиттэрэ. 1936 сыллаахха балаҕан ыйыгар тыа хаһаайыстыбатын оройуоннааҕы быыстапката ыытыллыбыта. Онно Кытаанах нэһилиэгин «Бойобуой» колхоһа сорох бааһыналарыттан гектарыттан 33-түү центнер салаабынэйи, 36-лыы центнер дьаарыганы ылбыта көрдөрүүгэ туруорулларбута. Мэлдьэхси «Тахсыбыт сардаана» колхоһа 2 гектардаах бааһынаттан 52 центнер дьаһымиэни ылбыта. Болтоҥо «Өрүкүмэ» колхоһун оҕуруотчута Иван Иван биир гектар сиртэн 18 тонна хортуоппуйу хомуйбута кэпсэммитэ. Атын да артыаллар, колхоздар сиртэн бурдугу, хортуоппуйу ылыылара билиҥҥигэ холооно суох үрдүк этэ. Ити билиҥҥи курдук араас күүстээх техника дэлэйбэтэх кэмигэр этэ.

Сэрии иннинэ, ол кэнниттэн даҕаны Чурапчы өҥсүйбүт сылларыгар сиртэн үрдүк үүнүүнү ылбыттын кэрэһиллиир чахчылар аҕыйаҕа суохтар. Уот кураан сатыылаабыт сэрии сылларыгар Мырыла комсомолеһа Гаврил Собакин ыһыытын хас биирдии гектарыттан 23-түү центнер бурдугу хомуйбута. Оттон Туолума уруһии төрдүнээҕи оҥоһуулаах бааһынатыттан гектарын ахсыттан 45-тии центнер үүнүүнү ылбыта. Сэрии кэнниттэн партия XXII съеһин аатынан колхоз Хатылытааҕы учаастагын старшай бригадьыра, агроном И. Я. Чичигинаров 700 гектардаах бааһынаттан күнүттэн-дьылыттан тутулуга суох гектар ахсыттан 15-20 центнери, оттон Уһа Үктээбит бааһынаттан гектарыттан 37 центнери хомуйбутун туһунан киһи бэйэтэ кэпсиир.

Итиини барытын мин Чурапчы да сиригэр бурдугу өлгөмнүк үүннэриэххэ сөп диир саныабын бигэргэтээри этэбин.

Кэлин кэмҥэ, ордук 1950-с сыллар иккис аҥардарыттан сиртэн бурдугу үүннэрэн ылыы намтаабыта. Ол тоҕото элиэ билэр: соҕуруттан бэлэм бурдук кэлэриҥэр эрэнэр, бэйэбит бааһыналарбытыттан сүөһү сиир эрэ бурдугун үүннэрэн ылыахтаахпыт диэн буортулаах өйгө-санааҕа оҕустарбыбыт. Ол түмүгэр дьон сиртэн тайдэ, сири таптаабат, кинилтэн өлгөм үүнүүнү ыларга дьулуспат буолла. Оттон сирбит билигин да, буобайдэстээххэ, көмүс куолаһынан суутунуу сөҥньуон сөбүн биһиэхэлээн хоһуун үлэһиттэр ситиһиилэрэ көрдөрөр.

Н. Е. Яковлев (Одьулуун) үрдүк үүнүү звенотун салайан уһун сылларга үчүгэй түмүктэри ситиспитэ. 1972 сыллаахха 875 гектардаах бааһынаттан гектарын ахсыттан 15,3 центнер дьаһымиэни ылбыта. Сорох бааһыналарыттан, холобур, 202 гектардаах Хатыҥ Арыылааҕыттан, гектарын ахсыттан 22,8 центнер көмүс туораҕы хомуйбута. Ити тымныы, бал Өлүөхүмэ. Аммы курдук үтүө дойдуларга бурдук үүммэтэх сайыныгар улахан ситиһии этэ. 1989 сыллаах сайын эмиэ ситиһиилэр баар этилэр. Чуолаан, субу сыл бурдугу үүннэриигэ өй-санаа нэһилиибит кэмниэн буолла диэн саныыбын.

Народнай депутаттар оройуоннааҕы Советтарын исполкома кэлэр сылтан бары хаһаайыстыбаларга киһи сиир бурдугун үүннэриигэ хайысха биэрэргэ быһааннаар. Маны өссө кэҥэтэн биирдиилээн ыаллар, пришкольнай учаастактар, кооперативтар эмиэ бурдук үүннэриитинэн дьарыктаныахтарын сөп этэ диэн санааны этэбит. Бурдугу үүннэрэр буоллахха, аны астаан туһаҕа таһаарар хаһаайыстыбаны тэрийиэххэ наада.

Биир дойдулаахпыт профессор Г. П. Башарин «Саха сиригэр сир оҥоһуутун историята» диэн икки томнаах бөдөҥ үлэтигэр бу оҥоһуутун сүөһү иитиитигэр кэмэ эрэ курдук буолбакка, кинини аһы-үөлү дэлэтии дьоһуннаах үрдүк салаатын курдук көрөргө этэр. Мин кинини толору сөбүлэһэн туран, билиҥҥи умнулла быһыытыйбыт салааны—киһи сиир бурдугун үүннэриини оройуоҥҥа сайыннарыахха диэн этиилээхпин. Ол чэпчэки даҕаны, дорунабыйаҕа да туһалаах буолуоҕа. Сүөһүбүтүгэр сиэтэри көмүс тэҥэ күндү сыаналаах комбикорму республика таһыттан тиэйтэрэ олоробут. Ол совхозтары төһөхаччы ночооккo тэбэрин үлэлии сылдьар дьон билэр буолуохтаахтар. Ону да сабынар туһуттан бу салааҕа күүскэ эргиллиэххэ наада.

Г. П. Башарин сиртэн аһылыгы ылыыга хортуоппуйу, оҕуруот аһын үүннэриигэ ыллыктаах сүбэлэри биэрэр. Хортуоппуйу, оҕуруот аһын күнтэн-дьылтан тутулуга суох үүннэриэххэ сөбүн Эрилик Эристиин аатынан совхоз звеньевойа Д. А. Васильев 33 сыл устата үтүө суобастаахтык үлэлээн дакаастаата. Хомойуох иһин, бу дьыалаҕан оройуоҥҥа икки эрэ хаһаайыстыбаҕа олохтоохтук дьарыктанар.

Сүөһү иитиитин салатын сайыннарыыга ходуһа сирин тупсаран оҥостуу, элбэх сыллаах от сиэмэтин ыһыы улахан суолталаахтар. 1989 сыллаах инвентаризация көрдөрөрүнэн, сири оҥорон, тупсаран кэҥэтэр, быраҕыллыбыт сирдэри туһаҕа таһаарар оннугар ходуһа 19209 гектарынан, бааһына 970, мэччирэҥ сирэ 522 гектарынан аччатыллыбылар. Ол тэҥэ иитэр сүөһүбүт ахсаана эмиэ аҕыйыыр. Холбоһуктааһын бастакы сылларыгар оройуоҥҥа 66595 ынах уонна сылгы баар эбит буоллаҕына, ити 1932 сыллаахха 69042 төбөҕө тиэрдиллибит. Оттон 1990 сыл тохсунньу 1 күнүнээҕи туругунан 24936, ол иһиттэн кэтэххэ 7832, ынах сүөһү баар.

(Бүтүүтүн 4-с стр. көр).

Статистика оройуоннааҕы отдела иһитиннэрэр

Сүөһү иитиитэ: 1990 сыл от ыйын 1 күнүнээҕи сводка

Совхозтар	Сүөһү ахсаана: ынах сүөһү, 1990 с. былаан	ынах сүөһү, туолла	о. и. ынах, 1990 с. былаан	о. и. ынах, туолла	сылгы, 1990 с. былаан	сылгы, туолла	о. и. биэ, 1990 с. былаан	о. и. биэ, туолла	Эти государствоҕа атыылааһын (центнер): 6 ыйдаах былаан	туолла	1989 с. +/−	Үүтү государствоҕа атыылааһын (центнер): 6 ыйдаах былаан	туолла	1989 с. +/−	Биир фур. ынахтан үүтү ылыы (кг): 6 ыйдаах былаан	туолла	1989 с. +/−	Сүөһү өлүүтэ: ынах сүөһү	о. и. ньирэй	сылгы
Карл Маркс	1500	1961	600	638	900	1260	580	551	100	226	+25	3960	4474	+1140	721	882	+49	55	42	9
Субуруускай	2100	2337	830	781	1700	2087	850	928	584	598	−19	5034	4739	+402	664	681	+55	54	22	8
Эрилик Эристиин	4500	5385	1700	1635	3000	3791	1700	1610	1239	1383	+510	10055	9917	+1370	685	719	+100	89	61	31
«Чурапчы»	3470	4031	1200	1106	2020	2567	1190	1262	582	776	+24	6770	7679	+1385	610	882	+223	47	22	14
«Мындаҕаайы»	2775	3158	950	943	1800	2453	1000	1072	679	899	+210	6180	6534	−8	842	807	−52	75	44	22
«Мугудай»	1560	1911	580	581	1221	1519	679	682	341	566	—	3470	3971	+443	686	809	+41	18	9	10
«Бахсы»	1540	1879	580	536	1037	1287	589	598	270	375	—	3000	3860	+914	629	872	+211	22	21	7
Оройуон үрдүнэн	17445	20662	6440	6220	11676	14964	6588	6703	3775	4823	+687	38489	41174	+5626	689	794	+97	360	221	101

Адычча өрүс сүнньүттэн билиннигэ былыргы киһи олоро сылдьыбыт 32 стоянката көһүннэ. Манна араас кыыллар уҥуохтарын кыраамталара эмиэ көстөллөр. Үгүс баай палеонтологическай матырыйааллар бу сиргэ бааллара чуолкай. Маннык элбэх стоянка биир миэстэҕэ түмүллүбүтэ аан дойду үрдүнэн сэдэх.

Былыргы киһи олохсуйар сирин булуутугар-талыытыгар сүрдээх болҕомтолоох, ону ааһан бириинчик эбит. Киин тугу да түбэһиэх ойор-бот, ол олохсуйуон саныыр сиригэр арыт түҥ төрүт өбүгэлэрэ хаттаан олохсуйбут буолааллар. Ити түмүгэр элбэх культурнай араҥалаах классическай, археологическай стоянка үөскээн тахсар.

Саха сирин түҥ былыргы историятын билиигэ даҕаны толору билбэппит. Үөрэхтээхтэргэ историяҕа утумнаахтык дьарыктаналларыгар, кинини таптыылларыгар баҕарыам этэ.

Дьөһөгөй сылыгар дьөһөгөй туһунан

УРУККУ кэмнэргэ климат улахаҥныык уларыйталыы сылдьыбыта. Итинтэн үүнээйилэргэ, химсыыр-харамайдарга тэҥэ тус-ту уларыйыылар буолуталлаабыттара. Кэлин былыргы үүнээйилэр тобохторо, араас кыыллар уҥуохтара үгүстүк көһүннүлэр. Палеонтологияҕа, палеоботаникаҕа сыһыаннаах научнай суолталаах экспонаттары дьон булуулара элбээтэ. Специалистар Саха сирин биостратиграфиятын бөлүүрүөһүгэр үгүс үлэни ыыталлар. Төрөөбүт дойдубут геологическай туттулун уонна летописын баай уратыларынан аан дойдугаураты инник кэрэхсэбиллээх миэстэҕэ турар. Үгүһэн үйэлэр түгэхтэриттэн күөрэйэр булумньулар сүрдээх сэлэх уонна уһулуччу суолталаах буолааччылар. Ити археологияҕа эрэ буолбакка, атын да наукаларга эмиэ сыһыаннаах.

Сир анныттан булуллар былыргы сылгылар кыраамталарыгар кииһээҥҥ. Хотугулуу-илиҥҥи Азияҕа, ол иһигэр, чуолаан, Саха сиригэр, саамай бөдөҥ сылгылар плиоцен бүтүүтэ уонна эрдэтээҕи плейтоцен кэмигэр, ол аата муус үйэ иннинэ уонна саҕаланыыта үөскээн ааспыттар. Бу кэмиэ климат Саха сиригэр арыый сымнаһыар этэ. Саха сирин саамай былыргы сылгыта наукаҕа «Вера ата» диэн ааттанан биллэр. Наука быһаарарынан, сылгы сиргэ үөскээбит, киин тыыннарын тыыннаах умнаһыттан 50-чи мөлүйүөн сыл анараа өттүгэр геология эоцено-вай кэрдиитин саҕаттан силистэхэ-мутуктаах. Онтон бүттэх сылгы 20-чэ тус-туһунан көрүҥнэрэ утуу-субуу солбуспуттар.

Калачьеҕа былыргы сылгы олүгэ 1878 сыллаахха булуллан турар да, наукаҕа туһаныллыбакка хаалбыт. Эрдэтээҥҥи (300—700 тыһ.), ортоҥу (100—300 тыһ.), хойукку (10—100 тыһ.) плейтоцен кэмнэригэр, атыннык эттэххэ, муус үйэ ити үс кэрдиистэрин кэмигэр, сылгы киэбэ-таһаата, уҥуоҕа-иҥиэҕэ туталлыыр эйгэ саҕаттан-саҕа усулуобуйаларыттан уларыйан испит чахчылара чуолкайданнылар.

1984 сыллаах сайын Адычча өрүстэн сылгы төбөтүн уонна бэрбээкэйин уҥуохтара көстүбүттэрэ. Чукочья өрүскэ «Вера атын» аллараа сылгаатын уҥуоҕа булуллубута. Эмиэ маннык «колымензис» диэн наукаҕа ааттанар сылгы төбөтүн уҥуоҕа көстүбүтэ. Ити аата Халымаҕа үөскээбит сылгы диэн өйдөбүллээх. Булумньулар көмүллэ сыппыт араҥалара плиоцен бүтүүтэ, четвертичнай период саҕаланыыта мунньуллубуттар. Итинэн буоллаҕына, Халымаҕа Чукочья өрүс хочотугар мөлүйүөнтэн итаҕаһа суох сыллар анараа өттүлэригэр сылгы баар эбит. «Колымензис» уҥуохтара Якутскайдааҕы геология институтун музейыгар бааллар. Бу бодоҥ-садаҥ сылгылар Халыма кэмталыттан Дьааҥы өрүс умнаһыгар тиийэ тэнийэ сылдьыбыттар. Уонунан, сүүһүнэн тыһыынча сыллар ааһан испиттэр. Ол айыы климат, күн-дьыл, тулалыыр айылҕа уларыйан барбыт, муус үйэ тыйыс кэмэ-кэрдиитэ бүрүүкээбит. Айылҕаҕа кыылхарамай сыыйа сайдыы (эволюция) сокуонунан үөскүүр. Муус үйэ кэмигэр бу сылгылар тулуйбуттар.

1968 сыллаахха Индигир өрүс биир бириискэтигэр 9 метр дириҥҥэ «Селериикэн ата» диэн ааттаммыт былыргы сылгы олүгэ көстүбүтэ. Киин 37 тыһыынча сыл кэриҥэ төннө сыппыт. Аллайыахаҕа Дьүүкээр күөлүттэн 1981 сыллаахха сылгы дьардьамата көстүбүтэ. Учуонайдары үгүс толкуйга түһэрбит биир бөлүүрүөһүнэн муус үйэ бүтүүтэ Америка материгын сылгыта эмискэчиэ эстиитэ буолар. Дьиҥинэн, сылгы үөскээбит маҥнайгы биһигэ Америка этэ. Олох кэлин, 20—25 тыһ. сыллааҕыта, Саха сириттэн, Чукоткаҕан, Хотугу Америкаҕан бииc уустар, пионтаецтар, кыыл сылгылары бултууллара. Кинилэр өттүбүт кутааларын тулатыттан ити сылгылар кыраамталара көстөр. Америка билиҥҥи сылгыларын европеецтар биһиги эрабыт XV—XVI үйэлэригэр аҕалбыттара. Таас үйэ дьоно сылгыга сүгүрүйэллэрэ. Кэмиттэн-кэмигэр айылҕа кистэлэҥнэрэ арыллан иһэллэр. Саха сирин түҥ былыргы историятын билии-көрүү кими баҕарар кэрэхсэтэр.

Археология булумньулара туоһулууллларынан, сүөһүнү иитии, сири оҥоруу үөскүү, уодуйэ ииниттэрин таас үйэ дьоно сылгы иитиитинэн дьарыктаналлара. Сүүһүнэн, тыһыынчанан үйэлэр анныраа өттүлэриттэн, үгүһэн ыраах түгэхтэриттэн соһуччу күөрэйэр булумньулар бэйэлэрэ даҕаны олус сэдэх буолаллар, онон наукаҕа уһулуччу суолталаналлар. Түҥ былыргыны өйгөөн көрдөххө, кини соһуйара, дьиктиргиирэ үгүс. Палеонтологияҕа сыһыаннаах, научнай суолталаах экспонаттары дьон үгүстүк булар буолла.

И. ГРИГОРЬЕВ,
киин көрдүүр-уһулар экспедиция чилиэнэ.

Сиргэ түспүт сиэмэ үүнүөхтээх

(Бүтүүтэ. Иннин 3-с стр. көр).

Профессор Г. П. Башарин бэйэтин ити уонна ааттаммыт кинигэтигэр уоҕурдуута суох сиртэн урдук түнүү ыллыыбатын тоһоҕолоон бэлиэтиир. Цеолиты, сапровелы, котор уонна сүөһүлы кинигэ туһаныы бастык холобурдарын аҕалтыыр. Быһата, сир, сири кытта үлэ туһунан бу дьоһуннаах кинигэттэн элбэҕи туһаныахха, саҥа өйү-сааны ылыахха сөп. Оройуоммут салайааччылара үлэһит дьоно итини бэлиэтээ ылан, бу бодоҥ үлэ авторын толкуйдарын уллостан, бэйэтэ саҥалыы толкуйу киллэрэн, сиргэ эргиллиэхтэрин наада. Сир уйгу-быйаҥ төрдө, уолбат өйбөн. Кинини таптыахха, турууллаһан үлэлиэххэ, оччоҕо сиргэ түспүт сиэмэ үүммэккэ хаала барыай?!

Н. СОЛОВЬЕВ,
республиканскай суолталаах пенсионер, оройуон бочуоттаах гражданина.

ЭҔЭРДЭЛИИБИТ!

Тыла суохтар Бүтүн Россиятааҕы обществоларын оройуоннар икки ардыларынааҕы Чурапчытааҕы тэрилтэтин бырабылыанньата ИВАНОВА Александра Кирилловнаны уонна МАКАРОВ Дмитрий Егоровичы 70, ПОТАПОВА Гликерия Афанасьевнаны 65 саастарын туолбуттарынан итиитик эҕэрдэлиир. Биһиги общество ветераннара кэлэр да өттүгэр общество үлэтигэр актыыбайдык кыттыылларыгар, күн сирин бары кэрэтин көрсөлөрүгэр баҕарабыт.

x x x

Күндү аҕабытын, тапталлаах ытык-маҥы эһэбитин үлэ, сэрии ветеранын СИВЦЕВ Василий Петровиһы 70 сааһын туолар үөрүүлээх күнүнэн итиитик, истиҥник эҕэрдэлиибит. Баҕарабыт эйиэхэ кырдьары, ыарыыны билбэт кытаанах доруобуйаны, өссө да уһун үйэлээх олоҕу.

Оҕолоруҥ: Поповтар, Собакиннар, Неустроевтар, Ноговицыннар, Сивцевтэр, сиэннэриҥ.

x x x

Күндү ийэбитин, тапталлаах эбэбитин КАРДАШЕВСКАЯ Мария Петровнаны 60 сааһын туолар күнүнэн истиҥник эҕэрдэлиибит. Мэлдьи үөрүү-көтүү, дьол-соргу аргыстаргар, чэгиэн-чэбдик доруобуйалаахтаргар баҕарабыт.

Кэргэниҥ, сиэннэриҥ, оҕолоруҥ, кийииттэриҥ.

✦ *Төрөөбүт норуоппут туһунан* ✦

ХОРОЛОР уонна ТУМАТТАР

Сахалар этническэй састаабтарын компоненнарынан моҥголлуу тыллаах хоролор уонна туматтар буолаллар. Кинилэр соҕуруулуу дойдуларыгааҕы орто үйэлэрдээҕи историческай дьылҕаларын сүрүн түгэннэрэ биллэр курдуктар. Хоро аҕа уустара буряттарга биир бөдөҥ этническэй бөлөҕүнэн буолаллар. Нууччалар XVII үйэтээҕи архивнай докумуоннарыгар киллэриллибиттэринэн, кинилэр Прибайкальеҕа Большой уонна Малай Бугулдейка өрүстэр умнастарынан, Байкал күөл Ольхон арыытыгар, Кудара стептэринэн тарҕанан олорбуттара, онтон Забайкальеҕа Итанга, Удэ, Онэ өрүстэр тардыыларынан, Селенга өрүс төрдүнэн уонна Иволгинскай степпэ олороллоро. Өччөлөртө кинилэр ахсааннара 6-7 тыһ. буолара сабаҕаланара («История Бурят-Монгольской АССР» Улан-Удэ, 1954, с. 58). Билиҥҥи Бурятияҕа Хоринскай оройуон баара биллэр.

XIX үйэҕэ Саха сиригэр хоролор удьуордара 5 тыһ. кэриҥэ ахсааннаахтара. Кинилэр Орто Ленанан, Бүлүүнэн, Хотугу сирдэринэн тарҕанан олорбуттара.

Былыргы хоролор үһүйээннэрэ өссө IX—X үйэлэртэн иһиллэр курдук. Моҥголлар номох-торугар кэпсэнэринэн, Чиҥгисхан кийиитэн 9-с—10-с көлүөнэтэ бэ өбүгэлэринэн Забайкальетааҕы хоролор буолаллара үһү. Ол эрээри Чиҥгисхан XIII үйэтээҕи хоролору былыргы төрүттэрим диэн ытык ыспатах. 1207 сыллаахха кини сэриилэрэ хоро аҕа ууһуттарын бас бэриннэрбиттэрэ уонна үгүстэрин билиэн ылаллар арҕааҥы ойрат моҥголлар дьаһалларыгар биэрбиттэрэ. Хоролор ити курдук арҕааҥы моҥголлар бас билиилэригэр үс үйэ устата олорбуттарын кэннэ аны кинилэрэ биир баай кийиит эньэтин быһыытынан Илиҥҥи Моҥголияҕа көһөрбүттэрэ. Илиҥҥи Моҥголияттан хоролор былыргы төрүт дойдуларынан Забайкальеҕа мүлчү туттаран күрээбиттэрэ. Ол эрээри, сэтору соҕус буолбат моҥголлар эккирэтэн кэлэннэр, кинилэри тэттэрү үүрэн илдьибиттэрэ.

Моҥголияҕа иккистээн тэттэрү үүрүллүөхтэрин баҕарбатах сорох хоро аҕа уустара хоту Лена регионугар күрэммиттэрэ. Ити событие XVI үйэҕэ буолбута биллэр. (Михайлов Т. М. «Из истории бурятского шаманизма». Новосибирск, 1980, с. 279). Дьэ, ити курдук, хоролор сахалар историяларыгар киирсибиттэрэ.

Былыргыта соҕуруулуу дойдуларыгар хоролор уонна туматтар быстыспат биир историческай дьылҕалаах сылдьыбыттар. Кинилэри моҥголлар, о. д. а. норуоттар IX—X үйэлэртэн ыла холбуу хоро-туматтарынан ааттыыллара. Ити аата, Ц. Б. Цыдендамбаев бигэргэтэринэн, хоролор туматтар баһылыктааһыннарын иһигэр олоро сылдьыбыттар (Цыдендамбаев Ц. Б. «Бурятские исторические хроники и родословные», Улан-Удэ, 1972, с. 225).

Туматтар историяларын сорох түгэннэрэ Китайскай летописка бэлиэтэммиттинэн VII үйэттэн ыла биллэр. Кинилэр ити үйэ саҕана дубо диэн ааттаан билиэллэрэ. Китайскай императорга посольство ыыта сылдьыбыттарыттан көстөр. Туматтар бииистэр быһыытынан этнонимнара хаста даҕаны уларыйталаабыт: дубо, тубас, туха уонна тиһэҕэр тумат (Кызласов Л. Р. «История Тувы», т. 1., М., 1964, с. 179). Г. В. Ксенофонтов туматтар былыргы ааттарын сахалыы түбэ, ол аата, тыа диэн тылга дьүөрэлиирэ биллэр (Ксенофонтов Г. В. «Ураангхай сахалар», 1. Иркутск, 1937, с. 64).

Арабскай историк Рашид-ад-дин XIV үйэтээҕи үлэтигэр ахтыылларынан, тубалар төрүт дойдуларынан Восьмиречье (Секиз мурен) этэ. Восьмиречьенан учуонайдар Ангараны уонна кини салааларын ааттыыллара. Л. Р. Кызласов гипотезатынан туматтар Селенга өрүстэн хотугулуу-арҕаа энгэрдэринэн, Косогол күөл тулатынан, Илиҥҥи Саян нарынан көһө сылдьар олохтоохторо.

Чиҥгисхан сэриилэрэ 1207 сыллаахха туматтары урусхаллаабыттара. Ол эрээри, туматтар иккистээн өрүттэннэр 1218 сыллаахха моҥголлары утары өрө турумммуттара, ол эрээри, кинилэр моҥголлар сэриилэринээн бары кыырыктаахтык самнарыллыбыттара. Туматтары моҥголлар нойоннара кулут оҥостоору үллэстибиттэрэ, үгүстэрэ кыргыллыбыттара. Ити трагедия саҕана туматтар сорохторо Прибайкальеҕа күрэммиттэрэ, онтон салгыы хоту Ленаҕа тэскилээбиттэрэ. Онон туматтар Ленаҕа XIII үйэҕэ көһөн кэлбиттэрэ сабаҕаланар. Кинилэр соҕуруутан көһөн кэлии бастакы аҕа уустарынан буолбуттара, онон туматтар Прибайкальеттан хоту Ленаҕа көһүү суолун маҥнайгыларынан аспыттара сэрэйиллэр.

Туматтар Бүлүүнэн арҕаа Орто Ленаҕа кэлэннэр Туймаада хочотун таба таййаммыттар. Кэлиникитэ ити дойдуга Омоҕой дьонноро көһөн кэлэннэр, туматтары тэттэрү Бүлүүгэ кыйдаабыттар. Бүлүү сорох туматтара кэнники XVII үйэ саҕана, Туймаадаҕа олохсуйбут хоролорго кэлэн эгэрдэспиттэр. Арааһа, туматтар соҕуруулуу дойдуларыгар хоролордуун XIII үйэ саҕаланыытыгар тиийэ маллаһа олорбуттарын умнубатах буолааннар кинилэри кэмнэ кэнэҕэс урууругаһан буоллахтара («Исторические предания и рассказы якутов». ч. 1, М. Л., 1960, с. 102).

Саха сиринээҕи туматтар уонна хоролор тустарынан арыыйда сиһилии соҕус чахчылары уонна номохтору Баҕдарыын Сүлбэ «Дойду сурахтаах, аҕаас ааттаах» диэн кинигэтигэр сырдаталаабыт (Якутскай, 1982, с. 22, 120, 129—138). Бу бииистэр төрүт тыллара моҥголлуу этэ. Кинилэр сахалар историяларыгар киирсэннэр, сахатыйаннар, түрдүү тыыламмыттара, саха норуотун уопсай культуратын байытыспыттара.

В. ЕРМОЛАЕВ.

ОЛ-БУ ТУҺУНАН

Американы аһааччылары Колумб даҕаны, былыргы викиннэр даҕаны буолбатахтар, биһиги эрабыт буолуо тыһыынча сыл иннинэ Саҥа Сир (Новый Свет) кытылларыгар тиксибит Африка муоралары айанныыччылара буолаллар. Маннык гипотезаны Америка учуонайа В. Сертима биэрдэ.

Кини теориятынан нубиецтар биһиги эрабыт буолуо 948 уонна 680 сылларын икки ардыларынан Атлантическай океаны уҥуордаабыттар. Итинэн индеец-ольмектары ытары көрсүбүттэр. Ити экспедиция ольмектар культураларыгар улахан сабыдыаллы оҥорбута, диэн ааҕар Сертима.

(«Советская Россия» хаһыаттан).

Хатылыытааҕы участковай балыыһаҕа А. Н. Иванова аатыгар бэриллибит 030410 №-дээх больничнай лиис сүппүтүнэн дьиҥэ суоҕунан ааҕыллар.

Чурапчы интернат-оскуолатыгар 1989 сыллаахха Кузьмина Александра Гаврильевна аатыгар бэриллибит Д 081005 №-дээх аттестат сүппүтүнэн дьиҥэ суоҕунан ааҕыллар.

Чурапчы интернат-оскуолатыгар 1989 сыллаахха Иванова Рада Георгиевна аатыгар бэриллибит Д 081025 №-дээх аттестат сүппүтүнэн дьиҥэ суоҕунан ааҕыллар.

Редактора солбуйааччы М. Н. СИДОРОВА.

НАШ АДРЕС: 678700, с. Чурапча, ул. Карла Маркса, 26 кв. ТЕЛЕФОНЫ: редактор—21-332, отделы—21-265, общий—21-505.

«САҤА ОЛОХ» («НОВАЯ ЖИЗНЬ»)—орган Чурапчинского райкома КПСС и районного Совета народных депутатов. Газета издается на якутском языке, выходит по вторникам, четвергам и субботам.

Индекс газеты 54967. Объем—1 усл. печ. лист. Тираж—4315.

ЗАКАЗ № 82.

Чурапчинская районная типография Госкомиздата ЯАССР, с. Чурапча, ул. Карла Маркса, 26 кв.